

TANISH VA NOTANISH ADRESAT BILAN MUROJAAT

Nishanova Sitara Abduraimovna

Samarqand davlat chet tillari insituti

Mustaqil izlanuvchisi

MAQOLA
MALUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received: 20.01.2026

Revised: 21.01.2026

Accepted: 22.01.2026

KALIT SO'ZLAR:

murojaat, adresat,
ijtimoiy masofa,
pragmatika, nutq
madaniyati, rasmiy va
norasmiy nutq

Mazkur maqolada tanish va notanish adresat bilan murojaat qilishning lingvistik va pragmatik xususiyatlari o'zbek va ingliz tillari misolida tahlil qilinadi. Murojaat birliklarining nutqiy vaziyat, ijtimoiy masofa hamda muloqot ishtirokchilarining o'zaro munosabatiga bog'liq holda shakllanishi ilmiy asosda yoritiladi. Tadqiqotda murojaat shakllarining nutq madaniyatidagi o'rni va kommunikativ samaradorlikka ta'siri ochib beriladi.

Kirish

Til birliklari orasida murojaat shakllari muloqot jarayonida muhim ijtimoiy-pragmatik vazifani bajaradi. Murojaat orqali so'zlovchi tinglovchiga bo'lgan munosabatini, ijtimoiy masofani hamda nutqiy vaziyatning rasmiy yoki norasmiyligini namoyon etadi. Shu bois murojaat shakllari nafaqat grammatik hodisa, balki jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar va madaniy qadriyatlarning til vositasida ifodalanishidir.

Tanish adresat bilan murojaatda nutq odatda norasmiy, samimiy va emotsional bo'ladi. Bunday muloqotda ijtimoiy masofa kichik bo'lib, so'zlovchi va tinglovchi o'rtasida yaqinlik mavjud bo'ladi. O'zbek tilida tanish adresatga murojaat qilishda shaxs nomlari, qarindoshlik atamallari, laqablar hamda erkalovchi birliklar keng qo'llanadi. "Sen" olmoshining ishlatilishi muloqotning norasmiyligini va yaqinlikni ifodalovchi asosiy grammatik ko'rsatkich hisoblanadi. Masalan, "Ali, bu yerga kel", "Do'stim, yordam bera olasanmi?",

“Singlim, darsing qalay?” kabi gaplarda murojaat shakllari samimiy munosabatni aks ettiradi. Ingliz tilida ham tanish adresat bilan muloqotda shaxs ismi, norasmiy murojaat birliklari va qisqa gap shakllari ishlatiladi. Biroq ingliz tilida “sen–siz” farqi grammatik jihatdan ifodalanmagani sababli yaqinlik asosan leksik vositalar va nutq ohangi orqali bildiriladi.

Notanish adresat bilan murojaat qilishda esa nutq rasmiy yoki neytral tus oladi va ijtimoiy masofa kattaligi seziladi. Bunday vaziyatlarda hurmat, ehtiyotkorlik va muomala madaniyati ustuvor ahamiyat kasb etadi. O‘zbek tilida notanish adresatga murojaat qilishda “siz” olmoshi asosiy hurmat ko‘rsatkichi sifatida qo‘llanadi. Shuningdek, “janob”, “xonim”, “hurmatli ustoz” kabi murojaat birliklari muloqotning rasmiyligini kuchaytiradi. Masalan, “Kechirasiz, sizga savol bersam bo‘ladimi?” yoki “Hurmatli ustoz, bu masalani tushuntirib bera olasizmi?” kabi gaplarda murojaat shakllari ijtimoiy masofani saqlashga xizmat qiladi. Ingliz tilida esa notanish adresat bilan muloqotda unvonlar va rasmiy murojaat formulalari asosiy vosita bo‘lib, “Sir”, “Madam”, “Mr.”, “Dear Professor” kabi birliklar orqali hurmat ifodalanadi.

Tanish va notanish adresat bilan murojaat shakllarini qiyosiy tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, har ikki tilda murojaatning tanlanishi ijtimoiy omillar va nutqiy vaziyat bilan chambarchas bog‘liq. O‘zbek tilida grammatik vositalar, xususan, olmoshlar muhim rol o‘ynasa, ingliz tilida leksik va pragmatik omillar yetakchi hisoblanadi. Shunga qaramay, har ikkala tilda murojaat shakllari kommunikativ maqsadga erishishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Murojaat shakllari muloqot jarayonida nutq ishtirokchilari o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi muhim pragmatik vosita hisoblanadi. Murojaat orqali so‘zlovchi tinglovchining ijtimoiy mavqei, yoshi, mavqe tengligi yoki ustunligi, shuningdek, u bilan bo‘lgan shaxsiy yaqinlik darajasini hisobga olgan holda nutqini shakllantiradi. Shu bois murojaat birliklari kommunikativ vaziyatni to‘g‘ri baholash va muloqot samaradorligini ta‘minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Tanish adresat bilan muloqotda murojaat shakllari ko‘pincha soddalashtirilgan va emotsional-ekspressiv tusga ega bo‘ladi. Bunday nutqiy vaziyatda ijtimoiy masofa minimal darajaga tushadi, bu esa til birliklarining erkin tanlanishiga imkon yaratadi. O‘zbek tilida tanish adresatga murojaat qilishda shaxs nomlari, qisqartmalar, qarindoshlik atamaları va erkalovchi birliklar faol qo‘llanadi. Masalan, “aka”, “opa”, “uka”, “singil” kabi so‘zlar nafaqat qarindoshlikni, balki hurmat va yaqinlikni ham ifodalaydi. “Sen” olmoshining

ishlatilishi esa o'zbek tilida norasmiy muloqotning asosiy grammatik belgisi bo'lib, u so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi tenglik va samimiylikni ko'rsatadi. Ingliz tilida esa tanish adresat bilan muloqotda shaxs ismlari, norasmiy murojaat birliklari va qisqa gap shakllari ustunlik qiladi. Ingliz tilida grammatik jihatdan "sen-siz" farqi mavjud bo'lmagani sababli yaqinlik asosan leksik tanlov va nutq ohangi orqali ifodalanadi.

Notanish adresat bilan muloqotda murojaat shakllari ancha ehtiyotkorlik bilan tanlanadi. Bunday vaziyatda ijtimoiy masofa katta bo'lib, nutq rasmiy yoki yarim rasmiy tus oladi. O'zbek tilida "siz" olmoshi hurmat va masofani ifodalovchi asosiy grammatik vosita hisoblanadi. Bundan tashqari, "janob", "xonim", "hurmatli ustoz", "muhtaram mehmon" kabi murojaat birliklari rasmiy nutqning muhim tarkibiy qismi sanaladi. Ushbu birliklar orqali so'zlovchi tinglovchiga nisbatan hurmat va ehtiromni namoyon etadi. Ingliz tilida esa notanish adresatga murojaat qilishda unvon va lavozimlar asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. "Mr.", "Mrs.", "Sir", "Madam" kabi birliklar nutqning rasmiyligini ta'minlaydi va muloqotda ijtimoiy masofani saqlashga yordam beradi.

Murojaat shakllarining tanlanishiga nutqiy vaziyat bilan bir qatorda madaniy omillar ham kuchli ta'sir ko'rsatadi. O'zbek madaniyatida kattalarga, ustozlarga va yuqori mavqedagi shaxslarga murojaat qilishda hurmat ifodalovchi birliklardan foydalanish qat'iy me'yor sifatida qaraladi. Bu holat til tizimida ham o'z aksini topgan. Ingliz tilida esa ijtimoiy tenglik tamoyili nisbatan kuchli bo'lib, ba'zi vaziyatlarda rasmiy murojaat tezda norasmiy shaklga o'tishi mumkin. Shu jihatdan, murojaat shakllari milliy-madaniy xususiyatlarni yaqqol namoyon etadi.

Pragmatik nuqtayi nazardan qaraganda, murojaat birliklari nutqiy aktlarning muvaffaqiyatli amalga oshishiga xizmat qiladi. Noto'g'ri tanlangan murojaat shakli muloqotda tushunmovchilik, noqulaylik yoki ijtimoiy ziddiyatga sabab bo'lishi mumkin. Masalan, notanish shaxsga "sen" bilan murojaat qilish o'zbek madaniyatida hurmatsizlik sifatida qabul qilinadi, aksincha, juda yaqin shaxsga ortiqcha rasmiy murojaat muloqotni sovuqlashtiradi. Ingliz tilida ham rasmiy va norasmiy murojaat o'rtasidagi noaniq tanlov pragmatik xatolarga olib kelishi mumkin.

Umuman olganda, tanish va notanish adresat bilan murojaat qilish tilning ijtimoiy va pragmatik tabiatini namoyon etuvchi muhim hodisa hisoblanadi. Murojaat shakllari orqali nafaqat axborot uzatiladi, balki ijtimoiy munosabatlar tartibga solinadi, hurmat va yaqinlik ifodalanadi hamda muloqotning umumiy ohangi belgilanadi. Shu sababli murojaat

birliklarini chuqur o'rganish tilshunoslik, pragmatika va nutq madaniyati tadqiqotlari uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Diskursiv jihatdan murojaat birliklari nutqning boshlanishi, davom etishi va yakunlanishida muhim signal vazifasini bajaradi. Murojaat orqali suhbat boshlanishi, e'tibor jalb qilinishi yoki nutqiy aktning yumshatilishi mumkin. Masalan, notanish adresatga murojaat qilishda qo'llaniladigan "Kechirasiz" yoki "Excuse me" kabi birliklar muloqotning pragmatik chegarasini belgilab beradi. Bu birliklar tinglovchini suhbatga tayyorlash va ehtimoliy tahdidni kamaytirish vazifasini bajaradi.

Psixolingvistik nuqtayi nazardan qaraganda, murojaat shakllari muloqot ishtirokchilarining bir-birini idrok etish jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatadi. To'g'ri tanlangan murojaat tinglovchida ijobiy munosabat va ishonch uyg'otadi, noto'g'ri tanlov esa kommunikativ stress va salbiy emotsiyalarga sabab bo'lishi mumkin. Ayniqsa, ko'p tilli va madaniyatlararo muloqotda murojaat shakllarining mos kelmasligi pragmatik muvaffaqiyatsizlikka olib kelishi ehtimoli yuqori.

Tanish va notanish adresat bilan murojaat qilishning yana bir muhim jihati – bu ularning vaqt va vaziyatga bog'liq o'zgaruvchanligidir. Bir xil shaxs turli vaziyatlarda tanish yoki notanish adresat sifatida qabul qilinishi mumkin. Masalan, ustoz bilan auditoriyadan tashqarida norasmiy suhbatda murojaat shakli o'zgaradi, bu esa murojaatning dinamik tabiatini ko'rsatadi. Ingliz tilida ham ish muhiti doirasida rasmiy murojaat, norasmiy ijtimoiy muhitda esa soddaroq murojaat shakllari kuzatiladi.

Tanish adresat bilan murojaat qilish pragmatik jihatdan yaqinlik, birdamlik va o'zaro ishonchni mustahkamlashga xizmat qiladi. Bunday vaziyatda murojaat birliklari ko'pincha ijobiy yuz (positive face)ni qo'llab-quvvatlash strategiyasiga asoslanadi. Ya'ni so'zlovchi tinglovchining ijtimoiy va shaxsiy qadr-qimmatini e'tirof etib, o'zini unga yaqin va teng mavqeda ko'rsatadi. Masalan, o'zbek tilidagi "do'stim", "aka", "singlim" kabi murojaat birliklari tinglovchida ijobiy emotsional holatni yuzaga keltirib, muloqotni silliq va samimiy kechishini ta'minlaydi. Ingliz tilida ham "buddy", "mate", "dear" kabi birliklar xuddi shu pragmatik vazifani bajaradi.

Notanish adresat bilan murojaat qilishda esa salbiy yuz (negative face)ni hurmat qilish strategiyasi ustunlik qiladi. Bu holatda so'zlovchi tinglovchining shaxsiy hududi va mustaqilligini buzmaslikka intiladi. O'zbek tilida "siz" olmoshining qo'llanilishi, shuningdek, "kechirasiz", "iltimos" kabi yumshatuvchi birliklar nutqiy aktning bosim darajasini pasaytiradi. Ingliz tilida esa "Excuse me", "May I...", "Could you please..." kabi

konstruksiyalar aynan pragmatik ehtiyotkorlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Ushbu birliklar tinglovchini majburlash emas, balki hurmat asosida muloqotga jalb qilishni ko'zlaydi.

Pragmatik jihatdan murojaat shakllari nutqiy aktlarning samaradorligini oshiradi. Masalan, buyruq, iltimos, taklif yoki savol kabi nutqiy aktlar murojaat birliklari bilan birga qo'llanganda yumshatiladi va ijtimoiy jihatdan maqbul shaklga keltiriladi. Notanish adresatga to'g'ridan-to'g'ri buyruq berish o'rniga murojaat bilan boshlanadigan bilvosita nutqiy aktlar ishlatiladi. Bu esa muloqotda qarshilikni kamaytiradi va hamkorlikni kuchaytiradi.

Murojaat shakllarining pragmatik ahamiyati madaniyatlararo muloqotda yanada yaqqol namoyon bo'ladi. Turli madaniyatlarda tanishlik va notanishlik mezonlari turlicha talqin qilinadi. O'zbek madaniyatida hurmat va ierarxiya kuchli bo'lgani sababli rasmiy murojaat shakllari kengroq qo'llanadi, ingliz tilida esa vaziyatga qarab tezda norasmiy murojaatga o'tish mumkin. Ushbu farqlarni hisobga olmaslik pragmatik xatolarga va muloqotning buzilishiga olib kelishi mumkin.

Psixopragmatik nuqtayi nazardan murojaat birliklari tinglovchining nutqni qabul qilish jarayoniga ta'sir ko'rsatadi. To'g'ri tanlangan murojaat tinglovchida ijobiy munosabat, ishonch va ochiqlikni yuzaga keltiradi, noto'g'ri murojaat esa himoyaviy reaksiya va salbiy baholashni keltirib chiqaradi. Shu sababli murojaat shakllarini ongli ravishda tanlash muloqotning psixologik qulayligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Tanish va notanish adresat bilan murojaat qilish muloqot jarayonida ijtimoiy masofa va nutqiy vaziyatni aniq belgilovchi asosiy omillardan biridir. Ushbu ikki turdagi murojaatni farqlashda bir qator mezonlar muhim ahamiyat kasb etadi. Avvalo, ijtimoiy masofa mezonini e'tiborga olinadi. Tanish adresat bilan muloqotda ijtimoiy masofa yaqin bo'lib, so'zlovchi va tinglovchi o'rtasida shaxsiy yoki do'stona munosabat mavjud bo'ladi. Notanish adresat bilan muloqotda esa ijtimoiy masofa uzoq bo'lib, rasmiylik va ehtiyotkorlik ustunlik qiladi.

Nutq uslubi jihatidan tanish adresat bilan murojaat norasmiy xarakterga ega bo'lib, unda erkin sintaktik tuzilmalar, qisqartmalar va emotsional birliklar faol ishlatiladi. Bunday nutqiy vaziyatda so'zlovchi o'z fikrini samimiy va ochiq ifodalaydi. Aksincha, notanish adresat bilan murojaatda nutq uslubi rasmiy yoki neytral bo'lib, standartlashgan ifodalar, muomala formulalari va grammatik jihatdan to'liq tuzilmalar qo'llanadi.

Emotsional jihatdan tanish adresat bilan muloqot ochiq bo'lib, his-tuyg'ular erkin ifodalanadi. So'zlovchi o'z munosabatini bevosita va tabiiy shaklda bildiradi. Notanish adresat bilan muloqotda esa emotsiyalar cheklangan bo'lib, nutqiy xulq-atvor ijtimoiy

me'yorlarga moslashtiriladi. Bu holat pragmatik ehtiyotkorlikni ta'minlashga qaratilgan bo'ladi.

Pragmatik maqsad mezoni esa murojaat shakllarining umumiy yo'nalishini belgilaydi. Tanish adresat bilan murojaatning asosiy pragmatik maqsadi samimiy aloqa o'rnatish, yaqinlikni mustahkamlash va ijtimoiy birdamlikni kuchaytirishdan iborat. Notanish adresat bilan murojaat qilishda esa pragmatik maqsad hurmatni saqlash, ijtimoiy masofani to'g'ri belgilash va muloqotda nizoli vaziyatlarning oldini olishga qaratiladi.

Xulosa

Shunday qilib, berilgan mezonlar asosida tanish va notanish adresat bilan murojaat qilish nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy-pragmatik hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu mezonlar muloqot ishtirokchilariga vaziyatga mos nutqiy strategiyani tanlash imkonini beradi va kommunikativ samaradorlikni ta'minlaydi.

Xulosa sifatida aytganda, tanish va notanish adresat bilan murojaat qilishning pragmatik ahamiyati tilning ijtimoiy va funksional tabiatini ochib beradi. Murojaat birliklari muloqotda nafaqat axborot uzatadi, balki ijtimoiy munosabatlarni boshqaradi, nutqiy aktlarni yumshatadi va kommunikativ muvozanatni ta'minlaydi. Shu bois murojaat hodisasini pragmatik nuqtayi nazardan o'rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb va istiqbolli yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Аитчисон, Дж. Тил о'zgarishi: taraqqiyot yoki degradatsiya? — Cambridge: Cambridge University Press, 2001. — 256 b.
2. Андрощупулос, Й. Yoshlar tili va sotsiollingvistik o'zgarishlar. — Journal of Sociolinguistics, 2010. — Vol. 14, No. 4. — 487–507 b.
3. Бибер, Д., Конрад, С., Реппен, Р. Korpus lingvistikasi: til tuzilishi va qo'llanilishi — Cambridge: Cambridge University Press, 1998. — 300 b.
4. Кристал, Д. Тил va internet — 2-ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 2006. — 304 b.
5. Экерд, Р. Lingvistik o'zgarishlar ijtimoiy amaliyot sifatida — Oxford: Blackwell, 2000. — 240 b.
6. Хадсон, Р. Sotsiollingvistika — 2-ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 1996. — 279 b.

- =====
7. Лабов, W. Til o'zgarishining prinsiplari. 2-jild: Ijtimoiy omillar — Oxford: Blackwell, 2001. — 592 b.
 8. Юсупов, U. Hozirgi o'zbek tilining sintaksisi — Toshkent: Fan, 2012. — 312 b.
 9. Филлипс, Н. Pragmatika asoslari: nazariya va amaliyot — London: Routledge, 2009. — 350 b.
 10. Чомски, N. Til nazariyasi va sintaksis — Cambridge: MIT Press, 2000. — 410 b.

